

⁹ Теория государства и права: [учебник] / [под ред. В. К. Бабаева]. – М.: Юристъ, 2005. – С. 258.

¹⁰ Радько Т. Н. Функции права / Т. Н. Радько, А. В. Толстик. – Нижний Новгород, 1995. – С. 2, 18.

Резюме

У статті розглядаються поняття, значення та сутність функцій права в контексті формування й розвитку національної правової системи. Підкреслюється, що разом із такими показниками, як витоки, постулати та принципи права, функції права мають першоосновне значення в регулюванні та охороні суспільних відносин.

Ключові слова: функція права, правовий вплив, правове регулювання, правоохоронна функція права, соціальне призначення функцій права.

Резюме

В статье рассматриваются понятие, значение и сущность функций права в контексте формирования и развития национальной правовой системы. Подчеркивается, что вместе с такими показателями, как истоки, постулаты и принципы права, функции права имеют первоосновное значения в регуляции и охране общественных отношений.

Ключевые слова: функция права, правовое влияние, правовая регуляция, правоохранительная функция права, социальное назначение функций права.

Summary

A concept, value and essence of functions of right, is examined in the article, in the context of forming and development of the national legal system. Underlined that together with such indexes as sources postulates and principles of right, functions of right, play fundamental principles of not value in adjusting and guard of public relations.

Key words: function of right, legal influence, legal adjusting, law-enforcement function of right, social setting of functions of right.

Отримано 18.07.2012

О. П. КАРМАНЮК

Олена Петрівна Карманюк, здобувач Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

СУБ'ЄКТИВНІ ПРАВА І ЮРИДИЧНІ ОБОВ'ЯЗКИ В КОНТЕКСТІ УТВЕРДЖЕННЯ ЗАКОННОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У дискусіях українських науковців тривалий час переважає тематика, пов'язана з правами людини і громадянина. Значно менше уваги приділяється юридичним обов'язкам. Така ситуація є наслідком міжнародних подій, зокрема, світових війн, геноциду, тоталітарних режимів. Останні вплинули на ставлення до обов'язків, обсяг яких для звичайних громадян постійно збільшувався. Виконання наявних обов'язків строго контролювалося державою, їх зміст змінювався рішенням партії, окремого диктатора і т.д. Все це зумовило негативне ставлення до обов'язків, оскільки вони сприймалися як тиск держави на громадян. Науковці більшості країн, політики, юристи, громадяни зосередилися на дослідженні питань про права людини і громадянина, механізмах їх реалізації. Обговорення ж питань щодо обов'язків асоціювалося з авторитарним або тоталітарним режимами.

Неналежне вивчення юридичних обов'язків, їх системного зв'язку з суб'єктивними правами призвело до того, що в країнах, де відбувається становлення демократичного режиму, виникла ситуація хаосу, безвідповідальності. Зокрема, в Україні втрачено цілісність правової системи, ефективне функціонування якої забезпечується режимом законності, правопорядком. Останній залежить від того, наскільки правильно створена система прав і обов'язків людини та громадянина. Право кожної людини чи громадянина забезпечується обов'язками інших осіб. Кожна людина (громадянин), яка прагне скористатися певним правом, має виконати певний обов'язок. Правопорядок забезпечується режимом законності, що дає можливість скористатися правами, сприяє виконанню обов'язків, а при порушенні прав чи невиконанні обов'язків він відновлює справедливість у вигляді компенсації для потерпілої сторони і покарання для порушника.

Питанням співвідношення прав і обов'язків присвячували свої публікації російські науковці, зокрема, С. Алексєєв, С. Бекбаєв, М. Матузов, А. Міцкевич, Р. Халфіна, Л. Явич. Деякі аспекти конституційних прав і обов'язків висвітлювали українські правознавці, такі як О. Білоскурська, Л. Летнянчин, В. Князєв. Окремо називати науковців, які вивчали права людини і громадянина, в даному контексті недоцільно, оскільки їх надзвичайно багато. У більшості українських наукових журналів, які вважаються фаховими з юридичних на-

ук, є окремі рубрики, присвячені різноманітним видам прав. Водночас публікації про обов'язки практично немає, як і не існує ґрунтовних досліджень взаємозв'язку обов'язків з правами. Відповідно до цього метою даної статті є визначення співвідношення юридичних обов'язків і суб'єктивних прав, їх вплив на становлення законності. Завданнями статті є визначення понять «суб'єктивні права» і «юридичні обов'язки», з'ясування їх спільних і відмінних рис, вплив системи прав і обов'язків на становлення законності.

Вивчення наявних публікацій щодо прав і обов'язків дало змогу виявити вживання різних понять, таких як «права людини», «права людини і громадянина», «суб'єктивні права», «обов'язки людини», «обов'язки людини і громадянина», «юридичні обов'язки». Визначення об'єктивного співвідношення прав і обов'язків на сучасному етапі розвитку суспільства потребує насамперед визначення сутності цих понять. Найбільш поширеним поняттям є «права людини», яке визначається як права, що людині належать від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. «Права людини, засновані на принципах свободи, рівності та справедливості, мають універсальний характер, зокрема, це право на життя; право на незастосування до особи тортур, насилля або ін. жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання; право на недоторканність приватного життя; особистої і сімейної таємниці, захист своєї честі й гідності, свободи совісті й віросповідання; право на судовий захист, правосуддя»¹. Права людини ще називають основними, фундаментальними, базовими, оскільки вони захищають основи життя і життєдіяльності людини та перераховуються в основних міжнародних чи конституційних актах. Існують права, які належать виключно громадянам певної держави, наприклад, право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування з відомостями про себе, які не є державною таємницею, право брати участь у виборах; право користуватися природними об'єктами права власності народу і т.д. У кожній Конституції визначені права людини і права, якими володіють лише громадяни певної держави. Відповідно, вживається поняття «права людини і громадянина». Поряд з поняттями «права людини», «права людини і громадянина» часто вживається поняття «суб'єктивні права». На думку російського науковця Л. Глухарьової, суб'єктивні права – це спеціальна категорія, що виражає формально закріплені повноваження фізичних і юридичних осіб, які пройшли належну правотворчу процедуру, гарантовані державою, а тому відкривають не потенційні, а реальні (гарантовані) можливості діяти певним чином і добиватися бажаних цілей і благ². Суб'єктивні права – це «міра дозволеної поведінки особи, закріплена в юридичних нормах»³. Отже, суб'єктивні права включають усі нормативно закріплені права людини і громадянина, конституційні та галузеві і т.д.

Обов'язки людини випливають із принципів гуманності. У проєкті „Загальної Декларації обов'язків людини» до них, зокрема, відносять наступні: обов'язок гуманно поводитися з іншими людьми; не чинити щодо інших так, як ти не хотів би, щоб чинили стосовно тебе; сприяти добру і застерігати від зла; брати на себе відповідальність за свою сім'ю, спільноту, расу, націю і релігію; обов'язок поважати життя; обов'язок діяти мирним, ненасильницьким способом; обов'язок охороняти повітря, воду і ґрунт для теперішніх і майбутніх поколінь; обов'язок вести себе порядно, чесно і коректно⁴. Більшість із цих обов'язків у тій чи іншій редакції закріплені в конституціях держав. Крім того, в Основному Законі держави закріплюються обов'язки громадян, тому, як правило, окремий розділ у конституціях називається «обов'язки людини і громадянина». Крім понять «обов'язки людини», «обов'язки людини і громадянина» в науковій літературі можна зустріти поняття «юридичні обов'язки». Останнє означає, що це – всі обов'язки, які закріплені в нормативно-правових актах. Юридичний обов'язок – гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) і державно доцільної поведінки особи, об'єктивно обумовленої потребами існування і розвитку інших осіб⁵.

У даній статті буде йтися не про сутність усіх можливих прав і обов'язків, а лише про ті, які юридично закріплені в законодавстві, іншими словами, про «суб'єктивні права» і «юридичні обов'язки». Суб'єктивне право визначається як: 1) можливість користуватися певним соціальним благом (право задовольняти свої інтереси і потреби); 2) можливість діяти (право на власну поведінку правоздатної особи); 3) можливість вимагати (право на гідну поведінку з боку інших осіб); 4) можливість захисту, право звертатися до компетентних органів держави і приводити в дію механізм примусу, якщо право порушено⁶. Юридичний обов'язок визначають через чотири різновиди необхідності: 1) необхідність здійснення певних дій; 2) необхідність утримання від певних відомих дій; 3) необхідність вимагати здійснення чи не здійснення тих чи інших дій від інших осіб; 4) необхідність нести відповідальність за невиконання передбачених дій⁷. Отже, зміст і структура суб'єктивного права розкривається через категорію «можливість», а юридичного обов'язку – через «необхідність». Різницю між цими поняттями визначають у наступному: 1) суб'єктивне право покликано задовольняти власні інтереси особи, а юридичний обов'язок – «чужі» інтереси (правоздатної особи); 2) суб'єктивне право – це міра можливої поведінки (його реалізація залежить від правоздатної особи), а юридичний обов'язок – це міра необхідної поведінки (від її реалізації відмовитися неможливо)⁸.

Права та обов'язки взаємопов'язані між собою, що відображено в теоретичних визначеннях. Їх співвідношення зафіксоване в міжнародно-правових документах і наукових публікаціях. «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки і можливий вільний і повний розвиток його особистості» (Загальна декларація прав людини, 1948 р.); «окрема людина має обов'язки по відношенню до інших людей і того колективу, до якого вона належить» (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права). М. Матусов вважає, що «ніякі суб'єктивні права, в тому числі й основні (конституційні), не можуть існувати поза правовими зв'язками і відносинами, поза їх кореляцією з відповідними юридичними обов'язками»⁹. Р. Халфіна зазначає, що «суб'єктивне право визначає встановлену законом міру можливої поведінки, забез-

печену обов'язком інших осіб»¹⁰. Шляхом надання суб'єктивних прав і покладання юридичних обов'язків, на думку Є. Бекбаєва, держава визначає основні напрями діяльності членів суспільства, обсяг їх соціальних можливостей і свободи, сферу дозволеного і недозволеного, правомірного і неправомірного», забезпечує необхідний правопорядок і організованість у суспільстві¹¹. Українські науковці підтримують думку, що «юридичні обов'язки особи – це встановлені та гарантовані вимоги до поведінки людини, офіційно закріплена міра необхідної діяльності в інтересах сторони, якій належить суб'єктивне право»¹². На думку Г. Мальцева, «система прав і обов'язків – це серцевина, центр правової сфери, і тут лежить ключ до вирішення основних юридичних проблем»¹³.

У науковій юридичній літературі склалося декілька підходів до співвідношення прав і обов'язків, зокрема: 1) відомий принцип, сформульований Ф. Енгельсом: «немає прав без обов'язків, немає обов'язків без прав»; 2) здійснення будь-якого права не можна обумовлювати виконанням конкретного обов'язку; 3) права людини невід'ємні і не залежать від виконання обов'язків, однак права громадянина пов'язані з виконанням його обов'язків перед державою; 4) реалізація суб'єктивного права забезпечується юридичними обов'язками інших суб'єктів. Варто зазначити, що другий підхід може бути об'єктивним лише для різних галузевих прав і обов'язків. Наприклад, право на освіту певної особи не залежить від того, чи виконала вона обов'язок з охорони навколишнього середовища. Однак воно залежить від обов'язку «добре навчатися», щоб мати відповідний рівень знань і т.д. Третій підхід також є не дуже обґрунтованим, оскільки невід'ємне право людини на життя не може існувати автономно, воно, як мінімум, забезпечується обов'язком людини «не убий». Якщо одна людина не дотримується цього обов'язку, а потім інші починають так діяти, то згодом і її життя опиняється під загрозою. Загалом, другий і третій підходи негативно впливають на правосвідомість людей, на всю правову систему, а відтак – на відносини у суспільстві. Ці підходи формують зневажливе ставлення до обов'язків, втрачається розуміння взаємопов'язаності прав та обов'язків. Особливо це неприпустимо в межах теорії держави і права, оскільки остання формує загальні принципи правопорядку. Найбільш адекватними є перший і четвертий підходи, оскільки вони спрямовані на забезпечення цілісності правової системи.

Права та обов'язки часто розглядаються в межах правового статусу фізичних і юридичних осіб. У юридичній літературі досліджується правовий статус громадян, іноземців, осіб без громадянства і т.д., відповідно аналізуються права та обов'язки цих суб'єктів. Особливістю має правовий статус юридичних осіб, зокрема, органів державної влади, де сукупність прав та обов'язків становлять повноваження посадових осіб. Інколи складно чітко розрізнити: чи це їх право, чи це їх обов'язок. Є. Бекбаєв підкреслює, що в межах повноважень права та обов'язки взаємопереходять одне в одне, відбувається їх повне злиття до ідентичності й тотожності, відмінності між суб'єктивним правом і юридичним обов'язком стираються, а в результаті з'являється нова якість юридичного повноваження, що поєднує ознаки і права, і обов'язку¹⁴.

У межах правового статусу характеризуються права та обов'язки, які належать одній особі. У межах правовідносин можна проаналізувати поєднання суб'єктивного права одного суб'єкта з юридичним обов'язком іншого суб'єкта. Наприклад, у ст. 47 Конституції України зазначено, що „кожен має право на житло». Механізм реалізації даного права складається із системи наступних прав та обов'язків: людина, яка хоче мати власне житло, повинна працювати; якщо вона сумлінно виконує свої обов'язки, постійно вдосконалює свої професійні навички, то вона має право на професійне зростання; держава, установа, організація зобов'язана перевести такого працівника на вищу посаду з гідною оплатою праці; якщо організація не може гідно оплатити працівникові його висококваліфіковану працю, то обов'язок керівництва знайти інші шляхи заохочення, наприклад, службове житло, пільговий кредит. Останні варіанти, як правило, залежать від загальної ситуації в державі – економічного, соціального, політичного розвитку. Крім активності самого суб'єкта, який хоче скористатися певним правом, необхідно, щоб інші суб'єкти виконували обов'язки щодо забезпечення даного права, а держава створювала відповідні умови. Головним аспектом цієї ідеально-перспективної моделі цілісності прав і обов'язків є системність. Натомість, на практиці взаємодія прав та обов'язків людини і громадянина, зокрема в Україні, характеризується такими ознаками, як несистемність, нерівність, несправедливість. Несистемність проявляється в тому, що влада перед виборами або на вимогу громадян закріплює необхідні права, але не визначає обов'язків, які повинні забезпечити можливість скористатися цим правом. Тому такі права залишаються формальними, не реалізованими. Нерівність між правами і обов'язками полягає в тому, що в реальності звичайний громадянин має набагато більше обов'язків, ніж прав, якими справді можна скористатися. Несправедливість наявна у можливості реалізації прав і у відповідальності за невиконані обов'язки звичайними громадянами та представниками влади. Наявна практика уникнення відповідальності державою, органами державної влади, державними службовцями за невиконання обов'язків.

Реалізація обов'язків у різних країнах, у різні історичні періоди має різні проблеми. Частина обов'язків зафіксована, але не має визначених механізмів реалізації і тому залишається формальною. Цьому сприяє відсутність відповідальності за невиконання обов'язків. Поширеною є ситуація, за якої держава контролює виконання обов'язків громадянами і в разі необхідності карає, в той час як невиконання обов'язків органами державної влади, посадовими особами не береться до уваги, часто за це не настає жодної відповідальності. Юридичні обов'язки, як правило, розуміються як вимоги держави до громадянина, який має вести себе відповідно до встановлених норм поведінки. Однак держава також повинна мати певні обов'язки, про що дуже рідко згадується. І тут відкривається ще один принцип взаємодії прав і обов'язків: реалізація права однією особою залежить не лише від виконання обов'язків іншими особами, а й від виконання обов'язків державою. Оскільки, «якби правам громадян не відповідали обов'язки держави, її соціальна

відповідальність, тоді ці права носили б характер ні до чого не зобов'язуючих декларацій»¹⁵. Причому останнім часом в Європі спостерігається позитивна тенденція до збільшення позитивних обов'язків держави, тобто її активних дій із забезпечення захисту прав людини і громадянина та створення для цього відповідних умов. Якщо раніше вважалося, що зафіксовані в Конституції права захищають особу від зайвого втручання держави, тобто обов'язок держави полягав в утриманні від певних дій, то на сьогодні більшість суб'єктивних прав вимагає від держави активних дій. Важливою в даному контексті є діяльність Європейського Суду з прав людини і дослідження цієї практики українськими юристами. Зокрема, С. Шевчук наводить приклади тлумачення Судом ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Наприклад, право на життя передбачає необхідні кроки для збереження життя тих, хто перебуває під юрисдикцією певної держави, вжиття превентивних поточних заходів для захисту особи, чиє життя перебуває під загрозою з боку іншої особи. Органи влади повинні зробити все для запобігання реальній та безпосередній загрозі життю, про яку вони знали чи повинні були знати (обов'язок захистити від техногенних, екологічних катастроф, збереження життя в місцях позбавлення волі, проведення ефективного розслідування і т.д.). Обов'язок держави щодо забезпечення права на життя не має чітко визначених конкретних засобів чи конкретних дій держави. «Єдиним критерієм для визначення того, чи дотримувалась держава в особі її органів влади цього обов'язку, є ефективність її дій у конкретній ситуації»¹⁶.

Допоки в Україні не будуть урегульовані зазначені проблеми, не буде режиму законності, право не зможе виконувати своєї функції – ефективного врегулювання суспільних відносин. На нашу думку, передусім необхідно комплексно дослідити питання збалансованого взаємозв'язку між правами і обов'язками людини, громадянина, держави, врахувати позитивну європейську практику кореляції прав і обов'язків. Українські фахівці з питань законодавчої техніки наголошують, що орієнтиром для законодавця при створенні законів повинні бути права і свободи людини і громадянина. Очевидно, необхідно змінити цей підхід і акцент робити на взаємозв'язку прав і обов'язків. Ефективна правова, демократична держава стане можливою лише за умови системного підходу в правотворенні, в тому числі чіткого розподілу прав і обов'язків, забезпечення кожного права необхідними обов'язками для його реалізації, рівності усіх перед законом.

Отже, дослідження питання про взаємодію суб'єктивних прав і юридичних обов'язків дало можливість зробити наступні висновки:

1. У навчальній і науковій літературі правам людини і громадянина присвячено цілі розділи, а обов'язкам – лише декілька абзаців, як правило, у розділах про правовий статус або про юридичну відповідальність. На цих підручниках виховуються майбутні покоління українських юристів, які потім ці знання і праворозуміння поширюють на інших членів суспільства. Тому навчальний процес необхідно забезпечити підручниками, у яких юридичним обов'язкам буде приділено більше уваги. Зокрема, необхідно привернути увагу до наступних питань: а) юридичні обов'язки є такою ж важливою категорією, як і права; б) вивчення обов'язків впливає на впорядкування суспільних відносин; в) виконання обов'язків забезпечується не лише державним примусом, попередженням про юридичну відповідальність, а й на основі переконання, що це дає змогу встановити режим законності.

2. Дослідження суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, як правило, здійснюється в межах правового статусу певного суб'єкта або певних правовідносин. У першому випадку вони становлять повноваження одного й того ж суб'єкта, в другому випадку права та обов'язки поєднують різних суб'єктів. Останній аспект взаємодії прав та обов'язків є малодослідженим в українській юридичній науці, в той час як саме це має важливе значення для суспільного розвитку, становлення законності.

3. Недостатнє вивчення взаємодії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків зумовлює порушення правового порядку та законності в суспільстві. Конкретне право певного суб'єкта може бути реалізоване лише за умови виконання певних обов'язків іншими суб'єктами. Цей зв'язок повинен бути усвідомлений всіма членами суспільства, врахований при створенні нових законів. На сьогодні нагальною потребою української юридичної науки є збільшення наукових досліджень щодо юридичних обов'язків, їх системного зв'язку з правами.

¹ Шемшученко Ю. С. Права людини // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. Енцикл., 1998 – Т. 4: Н-П. – 2002. – С. 710.

² Глухарева Л. И. Субъективные права, основные права, права человека: единство и различия / Л. И. Глухарева // Вестник РГГУ. – 2009. – № 11. – С. 51.

³ Рабінович П. М. Суб'єктивне право // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. Енцикл., 1998 – Т. 5: П-С. – 2003. – С. 681.

⁴ *Всеобщая декларация обязанностей человека* (проект). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.humanism.al.ru/ru/magazine.phtml?issue=2006.40-03>.

⁵ Скаун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravouch.com/page/tgputa/ist/ist-16--idz-ax308--nf-60.html>

⁶ Матузов Н. И. Личность, права, демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – С. 91.

⁷ Там само. – С. 271.

⁸ Кулапов В. Л. Теория государства и права: учебник / В. Л. Кулапов, А. В. Малько. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. – С. 277.

⁹ Матузов Н. И. Вказана праця.

¹⁰ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М., 1973. – С. 235.

¹¹ Бекбаев Е. З. Проблема начала в теоретическом познании правовой системы (попытка обоснования). – Астана., 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum7129/item7140.html>

¹² Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 80.

¹³ Мальцев Г. В. Права личности: юридическая норма и социальная действительность // Конституция СССР и правовое положение личности. – М., 1979. – С. 50.

¹⁴ Бекбаев Е. З. Вказана праця.

¹⁵ Патюлин В. А. Государство и личность в СССР / В. А. Патюлин. – М.: Наука, 1974. – С. 128.

¹⁶ Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського Суду з прав людини / С. Шевчук // Право України. – 2010. – № 2. – С. 59–60.

Резюме

Визначається співвідношення юридичних обов'язків і суб'єктивних прав, з'ясовуються їх спільні і відмінні риси, вивчається вплив системи прав і обов'язків на становлення законності.

Ключові слова: «права людини і громадянина», «суб'єктивні права», «обов'язки людини і громадянина», «юридичні обов'язки», «законність», «правопорядок».

Резюме

Определяется соотношение юридических обязанностей и субъективных прав, исследуются их общие и отличительные черты, изучается влияние системы прав и обязательств на становление законности.

Ключевые слова: «права человека и гражданина», «субъективные права», «обязанности человека и гражданина», «юридические обязанности», «законность», «правопорядок».

Summary

The notion of «legal duties» and «subjective rights» are analyzed. Their common and particular features are considered. The impact of the rights and duties system on the formation of legitimacy is studied.

Key words: the rights of man and of the citizen, subjective rights, duties of man and of the citizen, legal duties, legitimacy, law and order.

Отримано 19.09.2012

О. А. КОТЕНКО

Олег Анатолійович Котенко, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ДО ПОНЯТТЯ ПРО СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ ТА «ДІЄВІСТЬ» ДЖЕРЕЛ ПРАВА В АНГЛОСАКСОНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

У системі англосаксонського права поняття «джерело права» повною мірою збігається з аналогічним поняттям, що використовується в інших правових сім'ях, зокрема, у системі романо-германського права.

У широкому розумінні поняття «джерело права» розуміється як:

а) офіційний документ, акт (*record*), що містить у собі норми права (наприклад, в Англії це судові звіти (*law record*) і статuti), узагальнена назва – «літературне джерело»; влада, від якої виходить принцип панування права і яка наповнює його реальним змістом (у якості такого джерела виступає держава (парламент) – це «формальне джерело» права;

б) різні явища, інститути й установи, які створюють умови й відповідно стимулюють процес формування права, хоча самі в цьому процесі особистої участі не беруть;

в) причини й умови формування права на кожному історичному етапі розвитку суспільства, держави, права є різними, тому відповідно, не можуть бути однаковими «джерела права» – це «історичне джерело» права;

г) під «джерелом права» розуміють ті конкретні процедури, форми й процеси, за допомогою яких право здобуває свою реальність, це – законодавчий процес, «суддівське правотворення», процес формування традицій і звичаїв тощо – «юридичне джерело».

В юридичній літературі джерела права поділяють на обов'язкові та необов'язкові, основні й додаткові¹.

Обов'язкові джерела – це ті, що мають примусову (або обов'язкову) силу.

До необов'язкових джерел права відносять законодавство інших країн, *obiter dictum*².